

İslâm Hukuku Bağlamında Hükümlerin İletlerinin Belirlenmesinde Makâsıd ve Maslahatın Gözetilmesi Açısından Aklın Rolü

Taha YILMAZ

Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı
Asst. Prof. Dr., Ardahan University Faculty of Theology Department of Islamic Law
Ardahan /TÜRKİYE

tahayilmaz@ardahan.edu.tr | orcid.org/0000-0001-9503-3937

Özet

İslâm hukuku/fıkıh, kişinin amel/eylem cinsinden lehine ve aleyhine olan şeylerin İslâm hukukçuları tarafından tafsîlî/cüz'î delillerden çıkartılıp ortaya konulmasıdır. Makalemizin amacı bu eylem gerçekleştirilirken hükümlerin illetlerinin belirlenmesinde makâsıd ve maslahatın irdelenmesidir. Hikmet sahibi Şâri' Teâlâ, mükellefi teklif ile sorumlu kılarken öncelikli olarak akıl melekesine haiz olmasını esas almıştır. Bu çerçevede dinî hükümleri akli bir zemine oturtmak için Müslümanlar da birtakım ilimler ortaya koymuşlardır. Sözün doğru nakli için hadis usûlü ilmi, kelâmın doğru anlaşılması ve isabetli hüküm verilmesi için de fıkıh usûlü ilmi teşekkül etmiştir. Fıkıh ve usûlü'l-fıkıh diye isimlendirilen ilimlerin kaynaklarını/asıllarını, delillerini ve bu ilimlere ulaşmanın yollarını ve kurallarını da bu ilimler çerçevesinde belirlemişlerdir. Hüküm ve illetlerde Şâri' açısından makâsıd esas olurken mükellef için maslahat gözetilmiştir. Bu bağlamda namaz ibadetinde Şâri' için "kulluk edilmesi" esas olmakla birlikte mükellef için, ruhun ve kalbin tatmini ve huzuru, zamanın disipline edilmesi ve hesap verebilme maslahatı gözetilmiştir. Oruç sağlıklı olana, zekât nisâba malik olana, hac ise hem malı

Geliş/Received: 30.03.2024 | **Kabul/Accepted:** 11.06.2024 | **Yayın/Published:** 30.06.2024

Atıf/Citation: Yılmaz, Taha. "İslâm Hukuku Bağlamında Hükümlerin İletlerinin Belirlenmesinde Makâsıd ve Maslahatın Gözetilmesi Açısından Aklın Rolü". İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi 43 (Haziran 2024), 117-146./Yılmaz, Taha. "The Role of Reason in Determining the Implications of Provisions in the Context of Islamic Law in Terms of Maintaining the Objectives of Shari'a (Maqasid) and Interests (Maslahah)". Journal of Islamic Law Studies 43 (June 2024), 117-146.

<https://doi.org/10.59777/ihad.1461745>

İntihal/Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

© Taha YILMAZ | CC BY-NC-ND 4.0 International

olan hem de sağlıklı olan kişiye farz kılınmıştır. Bu örneklerde görüldüğü gibi maksad ve maslahat birlikte gözetilmiştir. Akıl da bu konuları belirlemede, temyiz etmede, onları düşünme ve anlamada faal rol oynamaktadır. Nitekim her ne kadar fakihler tarafından illetlerin belirlenmesinde sadece hikmet perspektifi esas alınmamışsa da yine de konulan her şer'î hükmün illetinde akli bir zemin aranmıştır. İlet sözlük anlamıyla bulunduğu yerde değişikliğe yol açan durum anlamına gelmektedir. Kavramsal çerçevede ise hükmün konulmasını münasip gösteren durum, hükümden amaçlanan sonuç, menfaat, açık veya istikrarlı vasıf anlamına gelmektedir. Ramazan ayında yolculuk eden kişiye oruç tutmama ruhsatı verilmiştir. Burada gözetilen maslahat yolculuk eden kişiden sıkıntı ve meşakkati gidermektir. İlet olarak da yolculuk esas alınmıştır. İlet için koşulan şartlar ise açık, istikrarlı, münasip olması ve kâsır yani asla özel bir vasıf olmamasıdır. Bu bağlamda şarabın haramlığında sarhoş edicilik, namazların kısaltılmasında ise yolculuk esas alınmıştır. Ayrıca illet belirlenirken ilk olarak kitap ve sünnet esas alınmıştır. İkinci derecede ise bir çağda, bir vasfın bir şer'î hükmün illeti olduğu hususunda mütehidler arasında fikir birliği oluşmuş ise bu vasıf icma ile o hükmün illeti kabul edilmiştir. İlet bu bakımdan dinî hükümlerin kavranmasında önemli olmaktadır. Çünkü mükellef hükmün illetini kavradığında Şarî Teâla tarafından kendisine emredilen şeyi yapmakta daha istekli olabilmektedir. Nitekim insanda akıl, ruh, kalb, nefis vb. farklı güçler bulunmaktadır. Bu güçlerin her birinin kendine özgü anlatım ve ihtiyaçları vardır. İnsanda bulunan akıl da varlığın hakikatini idrak eden, maddi olmayan fakat maddeye etki eden basit bir cevher, maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen bir güç şeklinde tarif edilmiştir. Dolayısıyla akıl, hükümlerin illetleri belirlenirken maksad, maslahat ve adalet perspektifini daima önemsemektedir. İnsan aklının delilleri kavramasına, hükümleri anlamlandırmasına en açık örnek fıkhıdaki kıyas delilini kullanmasıdır. Bununla birlikte fıkhıdaki kıyas mantıktaki klasik anoloji/temsil kavramından ayrılmaktadır. Anolojide sadece benzerlik esas alınırken fıkhıdaki kıyasta mahiyet ve benzerlik birlikte esas alınmaktadır. Sadece iki benzer mesele ele alınarak aynı hükme varılmamaktadır. İlet ile hüküm arasında uygunluk aranmaktadır. Yine illet belirlemede sebr ve taksim yöntemi büyük önem arz etmektedir. Tahricü'l-menât (illet olabilecek vasıfları tespit/ortaya çıkarma), tenkîhu'l-menât (illeti ayıklama) ve tahkîku'l-menât (aslında illet olarak tespit edilen vasfın, fer'de de aynı şekilde bulunduğunu tahkik etme) illetin hükümlerde işlevsel hale gelmesinde büyük rol oynamaktadır. Bazı İslâm alimleri hükümleri, maksad ve maslahat açısından ele alarak adeta konuluş açısından hikmetlerin sağlamasını yapmışlardır. Zarûriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyât sacayağında hükümlerin hikmet ve maslahat hususlarını açıklamışlardır. Bu çalışmada mükellefin fiillerinin şer'î hükümlerini, Kur'an-ı Kerîm ve Sünnet'teki tafsîl delillerden çıkarırken İslâm

hukukçularının esas aldıkları aklın rolü ile makâsîd ve maslahat hususu nitel yöntemin metin ve tarihi doküman analizi usûlüyle klasik ve modern ilmî kaynaklar çerçevesinde ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Akıl, Hüküm, İlet, Makâsîd, Maslahat.

The Role of Reason in Determining the Implications of Provisions in the Context of Islamic Law in Terms of Maintaining the Objectives of Shari'a (Maqasid) and Interests (Maslaha)

Summary

The purpose of this article is to examine the public benefits and interests in determining the causes of the provisions while revealing the things that are in favor or against the person in terms of his deeds/actions by Islamic jurists from detailed/partial evidence in the context of Islamic law. While making the competent Muslim responsible for the command, the wise Shari' Almighty has primarily taken having the faculty of reason as the basis. In this context, Muslims have also developed some sciences in order to ground religious provisions on a rational basis. The science of hadith methodology was developed for the correct transmission of the textual narrations, and the science of methodology of Islamic jurisprudence was developed for the correct understanding of such narrations. They also determined the sources/origins and evidences of the sciences called fiqh and usul al-fiqh, and the ways and rules of accessing these sciences within the framework of above-mentioned sciences. While in regards to the rulings and their causes, the objectives of Shari'a (maqasid) is taken into consideration in terms of Divine Lawmaker, the public interest (maslaha) is taken into consideration in terms of the competent believers. In this context, although it is essential to worship/serve the Shari'a in prayer, the satisfaction and peace of the soul and heart, the discipline of time and the interests of accountability are taken into consideration for the competent believer. Fasting is obligatory for those who are healthy, zakat is obligatory for those who have the minimum required amount of wealth, and pilgrimage is obligatory upon those who are rich and healthy. As can be seen in these examples, objectives of Shari'a and interests of the public have been considered together. The reason also plays an active role in determining these issues, addressing them, thinking about and understanding them. As a matter of fact, although the determination of causes was not based solely on the perspective of wisdom by the jurists, a rational basis was still sought in every religious ruling. Literally, juristic cause ('illah) literally means a situation that causes a change in its location. In the conceptual framework, it means the situation that makes it appropriate to impose the provision, the intended result, benefit, clear or stable characteristic of the provision. A person traveling during Ramadan is given the permission not to fast. The interest considered here is to relieve the burden and trouble of the

traveler. Being on a journey is taken as the cause of the ruling. The conditions required for the legal cause are that it should be clear, stable, appropriate, and that it should not be specific for a certain situation. In this context, intoxication is the legal cause for the prohibition of wine while being on a journey is the legal cause for shortening of ritual prayers. In addition, when determining the legal cause, the Holy Book and the sunnah of the Prophet are the first sources to look. In the second degree, if there is a consensus among mujtahids in an age regarding that a certain quality was the cause of a religious ruling, this quality was accepted as the cause of that ruling by consensus. In this respect, reason is important in understanding religious provisions. Because when the competent believer understands the cause existing behind a ruling, he may be more willing to do what is ordered to him by the Shari' Almighty. In this article, we have shown the role of reason and the objectives of Shari'a and the public interest, on which Islamic jurists base their views while deducing the religious provisions of the competent believers' actions from the detailed evidences in the Holy Quran and the Sunnah by using the method of textual analysis and the qualitative method within the framework of classical and modern scientific sources.

Keywords: Islamic Law, Reason, Judgment, Cause, Objectives of Shari'a, Public Interest.

Giriş

Ruh, göz penceresi vasıtasıyla varlık âlemini seyrederken, fikir ve düşünceler de akıl denen meleke vasıtasıyla tasavvur/kavram ve tasdik/hüküm şeklinde varlıklarını ortaya koymaktadır.¹ Akıl bütün ilimler açısından önemli bir meleke olduğu için insanoğlu tarihi süreçte bu konuda oldukça zengin bir literatür ortaya koymuştur. Bu bakımdan aklın kural ve postulatlarını oluşturmada insanoğlu mantık denen bir ilim oluşturmuştur.² Doğru bilgi ile yanlış bilgiyi birbirinden ayırt etmek için mantık kuralları işletirilmiş ve bunun için özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü halin imkânsızlığı şeklinde ilkeler teşekkül etmiştir.³ Bu çerçevede mantık ilmi insan fikrinin doğru işleyiş biçimini ele almıştır. Nitekim insanlık hikâyesinde hikmet ve sanat akli kurallara dayanarak gelişmiştir. İlmî açıdan insanlığın ortaklaşa/birlikte oluşturduğu hikâyede bütün medeniyetlerin renkleri yer almıştır. Aristo insan fikrinin işleyiş biçimini ele alan mantık

¹ İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantiğa Giriş* (Ankara: Elis Yayınları, 1999), 12-15.

² Ali Sedad, *Mizânu'l-ukûl f'l-mantık ve'l-usûl* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1303/1935), 6; Doğan Özlem, *Mantık* (İstanbul: İnkılap, 1991), 27; Necati Öner, *Klasik Mantık* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982), 2-3.

³ Necati Öner, "Mantığın Ana İlkeleri ve Bu İlkelerin Varlıkla Olan İlişkileri", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (1969), 285-303.

ilmini,⁴ İslâm uleması da ilmin doğru nakli ve doğru anlaşılması için usûl-i hadis ve usûl-i fıkhi insanlık medeniyetine sunmuşlardır.⁵ Böylece sonraki ulema tarafından mesâil/meseleler, bazı istisnalar olmakla birlikte mantık ilminin perspektifinde yani tasavvurât ve tasdikât hususları esas alınarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.⁶ İlmin mevzusu, mebâdîsi/ilkelere ve mesâili İslâm uleması tarafından bu şekilde ele alınmıştır.

Bu geniş yelpazede insanlık için durum bu şekilde olurken İslâm dininin serencamında da akıl ve ilkeleri önemli bir husus olmuştur. Nitekim Allah'ın insanı yaratma amacı, insanoğlu yaratılmadan önce melekler tarafından sorgulanmış, yine Hz. Âdem ve eşi yaratılırken cennette kendilerine yasaklanan ağacın mahiyeti taraflarca irdelenmiş ve bu işteki maksad ve maslahat konusunun ortaya konulması Allah'tan istenmiştir.⁷ Yine anlamanın esaslarını ortaya koyan usûl-i fıkhi ve bu ilme dair kurallar oluşmadan İslâm dininin temel naslarının akla yaptığı vurgu ve Hz. Peygamber'in ashabına yaptığı "Allah'ım onu dinde fakih kıl ve ona te'vili öğret"⁸ gibi dualar Müslümanlar için dinî hükümlerin belirlenmesinde akli önemli bir konuma yükseltmiştir. Bu çerçevede İslâm uleması akli; idrak gücü, cevher ve araz, nefisteki bir güç, ruhtaki bir kuvvet, beyin ve kalpte mahalli olan kavrama, istidlal ve nazariyat kaynağı şeklinde tanımlarla anlatmaya çalışmışlardır.⁹ Onlar akli, güneş ve ışık gibi renkleri ortaya çıkaran şey, muma basılan bir damga, şimşeğin çakışındaki ışık gibi hakikate kaynaklık eden bir güç şeklinde metaforlarla tanımlamışlardır.¹⁰ Böylelikle soyut olan bir kavramı somut olan bir zeminde ifade etmişler ve akıl konusunun hakikatini ilmî bir perspektif ile maddi gerçek şeklinde beyan etmişlerdir.

Muaz b. Cebel'i Yemen'e vali olarak gönderirken Hz. Peygamber'in, kendisine bir mesele intikal ettiğinde ne ile hüküm vereceğini sorması, Muaz'ın da Kur'ân-ı Kerîm ve

⁴ Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Divan, 2019), 1/232-235; Aristoteles, *Organon-II (Önerme)*, çev. Hamdi Rağıp Atademir (İstanbul: MEB. Yayınları, 1989), 14.

⁵ Zeki Koçak, *Usûl-i Fikhın Dayandığı İlimler* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2023), 13.

⁶ Mustafa Yıldız, *Endülüs'te Felsefe, Din ve Siyaset İlişkisi* (İstanbul: Ötüken, 2016), 44-51.

⁷ "Eğer bu meyveden yerseniz burada melekler olarak ebediyen kalacaksınız." el-Âraf 7/20.

⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), "Vudû", 10.

⁹ Ebû Abdîrrahman el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988), 1/159; Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh* (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1982), 5/1769-1772; Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga* (Mısır: Dâru'l-Fikr, 1969), 4/69-72; Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râğıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân* (Beirut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 341-342; Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beirut: Dâru's-Sâdr, 1994), 4/3046.

¹⁰ İsmail Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: DİB Yayınları), 2017, 17.

Sünnet ile hüküm vereceğini beyan etikten sonra bu iki temel kaynakta konuya dair bir delil bulamadığında ise ictihad edeceğini söylemesi de aklın rolünün dinî hükümlerin illetlerinin belirlenmesinde ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır.¹¹ Nitekim Kitap, Sünnet, icmâ ve kıyastan her biri bir küllî delil olması hasebiyle tafsîlî delillerden hükümleri çıkarmak ancak akıl denen meleke ile mümkündür. Örneğin “emir vü-cup/farz ifade eder”¹² şeklindeki küllî delili cüze, yani olaya uygulayarak emir lafzı ile ele alınan namazın vacip/farz olduğu hükmünün çıkarılması aklın öncüllerine dayanmaktadır. Dolayısıyla küllî/icmâlî deliller usulcüye, cüz’î/tafsîlî deliller ise fakihe ait konulardır. Bu iki alanda da akıl önemli bir rol oynamaktadır. İkinci derecedeki küllî/icmâlî deliller; istihsan(hakkaniyet ve adaletin öncelenmesi), istislâh (maslahatın/kamu yararının gözetilmesi), örf, sedd-i zerayî’(şer’an meşru olmayan sonuçlara vesile kılınan mübah fiillerin yasaklanması), sahabe görüşü, istishab ve önceki peygamberlerin şeriatları ise “muhtelifun fih”, yani herkesin tamamıyla kabul etmediği, bazı yönleriyle ihtilaf edilen delillerdir. Bu husustaki ihtilafa da yine aklın rolü büyüktür. Nitekim bu konularda nasların anlaşılması için geliştirilen düşünme biçimi, coğrafi şartlar ve hayat tecrübeleri de müctehitlerin ihtilafa düşmelerinde öncelikli dinamikler olmuştur. İmam Şâfiî’nin (ö. 204/817) kavî-i kadîm ve kavî-i cedîd olgusu bu paralelde zikredilebilir.¹³ İmam Şâfiî’nin Mısır’da yalnız bir mescitte cuma namazı kılınmasını isterken Bağdat’ta Dicle nehrinin şehri bölmesinden dolayı iki mescitte Cuma namazının kılınabileceği hükmüne varması bu olgusal gerçeklikten meydana gelmektedir.¹⁴ Yine Hanefî ve Şâfiî fakihlerin mefkud ve gaib koca hakkındaki hükümleri ile Mâlikî ve Hanbelî fakihlerin bu konudaki hükümleri de bu bağlamda serdedilebilir. Hanefî ve Şâfiîler gaib koca hakkında, kadının yeniden evlenebilmesi için bir kavle göre kocanın doksan/yüz yirmi yaşına gelmesi gerektiği başka bir kavle göre altmış yaşına gelmesi gerektiği veya kocanın tüm yaşlarının ölmüş olması gerektiği hükmünü vermelerine rağmen Mâlikî ve

¹¹ Süleyman b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beirut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 409/1988), “Akdiye”, 11; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmi’u’s-sahîh*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbâkî (Kahire: Dâru’l-Fikr, 1382/1962) “Ahkâm”, 3; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen* (Kahire: Dâru’l-Fikr, 1373/1953), “Menâsik”, 38.

¹² Zekiyyüddîn Şâban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü’l-Fıkıh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 28-31.

¹³ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Razî İbn Ebû Hâtim, *Âdâbu’s-Şâfiî ve menâkıbüh (İmam eş-Şâfiî)*, çev. Ömer Çınar (İstanbul: Rihle Kitap, 2003), 20-23.

¹⁴ Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre, *İmam Şâfiî*, çev. Osman Keskiöğlü (Ankara: DİB Yayınları, 2020), 36-75.

Hanbelî mezhebi kadının mahkemeye başvurarak dört yıl bekledikten sonra evlenebileceğini dile getirmişlerdir.¹⁵

Maksad ve maslahat açısından İslâm hukukçuları hükümlerin illetlerini ortaya koyarken tenkîhu'l-menât, tahrîcî'l-menât ve tahkîku'l-menât kavramlarını geliştirmişlerdir.¹⁶ Bu hususlarda da yine akıl illetlerin belirlenmesinde işlevsel rol oynamaktadır. Konu bu açıdan incelendiğinde makâsîd ve maslahatın esas alınması olgusu önemli bir durum olarak ortaya çıkmaktadır.¹⁷ Nitekim kelâmı anlamanın esasları, fıkıh bilgisinin asılları/kaynakları ve bu bilginin kaynaklardan çıkartılmasının esasları usûl ilmini bilmeyi zorunlu kılmaktadır.¹⁸ Usûl ise aklın kurallarını bilmeyi gerektirmektedir. Usûl-ü fıkıh bilgisi olmadan hiçbir dinî ilimde tutarlı ve doğru bilgiye ulaşmak mümkün görülmemektedir.¹⁹ Çünkü usûlün en önemli iki meselesi, Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet'in dilini ve İslâm hukukunu (makâsîdü's-şerî'a) iyi bilmektir.²⁰ Bu hususu iyi bilen ilk dönemdeki halifelerin akli yönü ile öne çıkan Hz. Ali, Zeyd b. Sabit, Aişe, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas, Muaz b. Cebel, Abdullah b. Mes'ud gibi sahâbîleri toplayarak istişare etmeleri ve fikir birliği şeklinde oluşan icmayı esas almaları makâsîd ve maslahatı esas aldıklarını göstermektedir.²¹ Tâbiîn döneminde de aynı durum devam etmiştir. Hicaz bölgesindeki fakihler hadisleri öncelerken, Irak bölgesindeki fakihler re'y ve ictihadı daha çok yöneltmişlerdir.²² Bu durum sonucunda ehl-i hadis ve ehl-i re'y anlayışı oluşmuştur. Burada da aklın rolü ön plana çıkmaktadır. Daha sonra müctehid imamlar dönemi gelmektedir. Kur'an ve Sünnet müsbit/hüküm koyan; icma ve kıyas müzhir/hükümün illetini ortaya koyan ve çıkararak deliller olarak isimlendirilirken de yine

¹⁵ Beşir Gözübenli, "Mefkûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/353-356; Abdülkerim Ünal, "İslâm Hukukunda Gaibin/Mefkûdün Evlilik ve Miras Durumu (Mukayeseli Olarak)", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2001), 110-148.

¹⁶ İbrahim Kâfi Dönmez, "İllet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/117-120; Ferhat Koca, "Menât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/119-121.

¹⁷ Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, thk. Abdullah Dıraz (Beirut: Dâru'l-Ma'rîfe, 1996), 2/2

¹⁸ Asım Cüneyd Köksal - İbrahim Kâfi Dönmez, "Usûl-i Fıkıh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/201-210.

¹⁹ H. Yunus Apaydın, "Klasik Fıkıh Usulünün Yapısı ve İşlevi", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 1 (2003), 7-28.

²⁰ Ertuğrul Boynukalın, "Makâsîdü's-şerî'a", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/423-427.

²¹ İbrahim Kâfi Dönmez, "Maslahat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/79-94.

²² Abdullah Aydın, "Ehl-i Hadîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/507-508; M. Esat Kılıçer, "Ehl-i Re'y", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/520-524.

aklın ilkeleri işletilerek bu kanaate ulaşılmıştır.²³ Bu bağlamda usûlün menşei vahiy olmakla birlikte kaynak olarak yardım aldığı ilimlerin başında kelâm, Arapça ve mantık gelmiştir.²⁴ Diğer fer'î deliller de usûl ilminin kaynağı olmuştur. Bu yardımcı ilimler âdeta bir binanın tamamlayıcısı gibi görünmeyen hayatı yaşanır kılmak için onun mütemmim aksamı hükmündedirler. Bu bağlamda hükümlerin konuluşu ya mansus/nasla ya da müstenbat/ictihad şeklinde olmuştur.²⁵ Ancak burada da aklın fonksiyonları işletirilmiştir, delillerde ve hükümlerde objektiflik, hissedilir olma, gözle görülür olma, istikrarlı olma, münasip olma, vasıf/durum ve umumilik gibi özellikler istenmiştir.²⁶ Sübjektif, kişiye, yere ve zamana göre değişebilen, hissedilmeyen vasıflar istenmemiştir.²⁷

İmam Şâfiî'nin gençlik yıllarında Abdurrahman b. Mehdi isminde bir fıkıhçı kendisinden Kur'ân-ı Kerîm'idaha iyi anlama konusunda yardım istemiştir. O da kendisine yazmış olduğu bir risalede/mektupta usûl konusu ile ilgili birtakım kuralları kaleme almıştır.²⁸ Onun için İmam-ı Şâfiî'nin yazdığı bu kitaba “*er-Risâle*” denmiştir. İmam Şâfiî yıllar sonra Mısır'da bu risaleyi genişleterek kitap haline getirmiştir. Bu kitapta Kur'ân-ı Kerîm'in ve sünnetin birbirlerini beyan/açıklama durumundan, nesih meselesinden, haber-i vâhidin kabul şartlarından, kıyastan ve ictihaddan söz etmiştir. Mütakellim metodu diye isimlendirilen bu usûlü esas alarak İmam Cüveynî (ö. 478/1085) “*el-Burhân*” adlı kitabını kaleme almış, İmam Gazzâli (ö. 505/1111) de “*el-Müstesfâ*” adlı eserini telif ederek ilk defa Aristo mantığının kurallarını işletmiştir. Bazı Mu'tezile âlimleri de bu usûlde eserler yazmışlardır.²⁹

Hanefî mezhebinde ise Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) tarafından “*zâhirü'r-rivâye*” adlı kitaplar kaleme alınmıştır.³⁰ Bu kitaplar ilk olarak Ebû Hanîfe'nin halkasındaki fikhî meseleleri tedvin amacıyla kaleme alınmıştır. Bu kitaplar Hanefî mezhebinin görüşlerini ve akıl yürütmelerini belirli bir tasnifle ortaya koymaktadır. Dolayısıyla mezhebin kuruluş dönemi temel görüşlerini ihtiva eden eserlerin ortak adı olarak fikh literatüründe yerini almıştır. el-Asl, el-Câmi'ü's-sağîr, el-Câmi'ul-kebir, es-

²³ Koçak, *Usûl-i Fıkhın Dayandığı İlimler*, 15; Orhan Münir Çağıl, *Hukuk Başlangıcı Dersleri* (İstanbul: Fakülte Matbaası, 1963), 96.

²⁴ Koçak, *Usûl-i Fıkhın Dayandığı İlimler*, 15.

²⁵ Abdullah Kahraman, *Fıkh Usûlü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2022), 158-184.

²⁶ Abdulkarim Zeydan, *el-Veciz fi usûli'l-fikh*, çev. Ruhi Özcan (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1993), 189-196.

²⁷ Kahraman, *Fıkh Usûlü*, 158-184.

²⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmet M. Şakir (Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 21-45.

²⁹ Ahmet Hasan, *İslâm Hukuku Bilimlerinin Gelişimi*, çev. Haluk Songar (İstanbul: Rağbet, 1999), 40-66.

³⁰ Eyyüp Said Kaya, “*Zâhirü'r-Rivâye*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/101-102.

Siyerü'l-kebîr ve ez-Ziyâdât adlı eserler rivayet bakımından kuvvetli bulunduğu için zâhirü'r-rivâye, içeriği bakımından da Hanefî fikhinin binasının temelini oluşturduğu için “mesâilü'l-usûl/el-usûl” şeklinde isimlendirilmişlerdir.³¹ Hanefî mezhebine mensup diğer müellifler de yine usûl konusunda eserler telif etmeye devam etmişlerdir. Başta Ebu'l Hasen el-Kerhî (ö. 340/951) otuz kırk cümlelik bir kitap yazmış, sonra Cessas (ö. 370/980) “*el-Fusûl fi'l-Usûl*”, Ebu Zeyd ed-Debusî (ö. 430/1030) “*Takvîmu'l-edille*”, Serahsî (ö. 483/1090) “*el-Usûl*” ve Pezdevî (ö. 482/1089) “*Usûl*” adıyla kitaplar telif etmiştir. Yine memzuc metot ve sadece ittifak edilen ve edilmeyen hükümler şeklinde dördüncü bir metot olan “Tahrîcu'l-furû' ale'l-usûl” ve “Tahrîcu'l-usul ale'l-furû'” adıyla farklı usûl kaidelerinin fûrûya nasıl yansıdığını ve fûrû konularının nasıl usûle yansıdığını gösteren bir eğilim daha doğmuş, ardından beşinci yöneliş olan “Makâsîdü'ş-Şer'â (Şâri'nin maksatlarının gözetilmesi)” adındaki makâsîd/maslahat ağırlıklı bir usûl anlayışı ortaya çıkmıştır.³² Bu metot İslâm'ın maksatlarını zarûrî, hâcî, ve tahsînî hükümler olarak üçe ayırıp, şeriatın bütün hükümlerinin aslında bu maksatları gerçekleştirmek üzere konulduğunu ve bu doğrultuda anlaşılmalı gerektğini vurgulamıştır. Bu usûlde Endülüslü İmam Şatîbî (ö. 790/1388) “*el-Muvafakât*” adlı eserini yazmıştır.³³ Tüm bu genel değerlendirmelerden sonra çalışmamızda İslâm bilgi felsefesini ya da bilgi nazariyesini oluşturan usûlü'l fikh çerçevesinde hükümler ortaya konulurken illetlerin belirlenmesinde maksad ve maslahat hususları irdelendi. Bu bağlamda illetlerin belirlenmesinde aklın rolü konusu süreklilik kazanan strateji ile İslâm hukuku metodolojisi geleneğinde daha da öze inilerek ele alındı. Temel İslâm kaynakları çerçevesinde maksad ve maslahat hususları ele alındı.

1. İslâm Hukukunda Şer'î Hüküm Teorisi ve Hükümün Kadîm ve Hâdis Olma Olgusu

Hüküm kavramı, İslâmî ilimlerin teşekkülünden sonra mantık, kelâm ve fıkhıta farklı anlamlarda kullanılmıştır. Mantıkta hüküm, iki şey, iki düşünce arasında olumlu veya olumsuz bir bağ kurmak ya da onu idrak etmek şeklinde kullanılmıştır.³⁴ Kelâm ilminde hüküm İslâm dininin inanç, ibadet, muâmelât ve ahlaka dair temel ilkelerini

³¹ Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Câmi's-sagîr*, nşr. Mehmet Boynukalın (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1432/2011), 5-59.

³² Köksal - Dönmez, “Usûl-i Fikh”, 42/201-210.

³³ Mehmet Erdoğan, “el- Muvâfakât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/406-408.

³⁴ İlyas Üzüüm, “Hüküm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/464-466.

ifade eder.³⁵ Fıkıhta ise sadece mükelleflerin fiilleriyle ilgili ilahi hitaplara hüküm denir.³⁶

Kuran-ı Kerimde hüküm otuz yerde zikredilerek, yargılama ve karar verme anlamlarında kullanılmıştır.³⁷ Hükümler Allah'a, peygamberlere ve insanlara nispet edilmiştir.³⁸ Hükümler dinî ve akli hükümler olarak temelde ikiye ayrılırlar. Akli hükümler: vücut, imkân ve imtinâ şeklinde üçlü bir ayrım ile ele alınır. Aklın varlıklar ve kavramlar hakkındaki bütün değerlendirmeleri hüküm bildirir. Dinî hükümler i'tikâdî, amelî ve ahlaki hükümler şeklinde üçe ayrılmaktadır.³⁹ İ'tikâdî hükümlerin kesin olması için sübutu kat'î ve manası açık/manaya delaleti kesin olmalıdır. Amelî hükümler ise dinî pratiklere dair hükümlerdir. İ'tikâdî hükümlere nisbeten fer'î hüküm konumunda olup ikinci sırada gelmektedirler. Bu hükümler mükellefin dış dünyaya yansıyan davranışlarına bağlanacak sonuçları ve bunlarla ilgili kuralları konu edinir.⁴⁰ İbadetlere ve muâmelâta dair olmak üzere iki kısma ayrılır. İbadetlere dair hükümlerin hedefi insanı ruhen eğitip kötülüklerden uzaklaştırmak ve aynı zamanda Allah'a yaklaştırmaktır. İbadetler artmaz ve eksilmez. Zamanın ve örfün değişmesiyle değişikliğe uğramaz. Bundan dolayı ibadetlerle ilgili dinî hükümlere "taabbudî hükümler" denir.⁴¹ Muâmelâta dair hükümler ise ferdin diğer fertlerle ve toplumla ilişkilerini düzenler. Hakkında nas bulunmayan ve dolayısıyla ihtihada ve kıyasa dayanan muâmelât hükümleri zaman, mekân ve örfe göre değişir. Mecelle'nin "Ezmânın tagayyürü ile ahkâmın tagayyürü inkâr olunamaz"⁴² kâidesi ise hakkında nas olmayan konularda geçerli kabul edilmiştir.

Fıkıh usûlü, hüküm teorisi üzerine bina edilmiş, hüküm, hâkim (hüküm koyucu/şâri'), mahkûm fih (hüküm ifade eden fiiler/mükellefin fiilleri) ve mahkûm aleyh (hükümün muhatabı/mükellef) konularından oluşmaktadır.⁴³ Hüküm kelâmcı usûlcüler tarafından, Hâkim/Şâri'nin hitabı, fukahâ tarafından ise Hâkim'in/Şâri'nin hitabının

³⁵ Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmi: Giriş* (İstanbul: Damla Yayınevi, 1993), 65-69.

³⁶ Ahmet Özel, "Ahkâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 550-551.

³⁷ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 272-273.

³⁸ Abdülkâhîr b. Ömer b. Bâyezîd el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn* (Beyrut: Dâru'l-Çarbi'l-İslâmî, 1401/1981), 228-289.

³⁹ Talip Türkan, "Şeriat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/574-577.

⁴⁰ İbrahim Emiroğlu, "Mantık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/18-28.

⁴¹ H. Yunus Apaydın, "Ta'fil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/511-514.

⁴² Hocaeminefendizade Ali Haydar, *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 23.

⁴³ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Usûl*, nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgâni (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1393/1973), 2/144-149.

eseri/sonucu şeklinde tarif edilmiştir.⁴⁴ Hükümü Allah'ın hitabı şeklinde kabul eden Mu'tezile ve Eş'arîlerden oluşan kelâmcı usûlcüler, Allah'ın kadim olmasını esas alarak hükümün de kadim olmasını savunmuşlardır.⁴⁵ Bu yaklaşıma göre hüküm Şâri'nin mükellefin fiillerine iktiza ve tahyir yönüyle taalluk ettiği hitabıdır. Razî görüşünü bu manada serd eder.⁴⁶ Eş'arî ve Mu'tezile bu hususlardaki birtakım meselelerde birbirlerinden ayrılmaktadırlar.⁴⁷ Mesela Mu'tezile Eş'arîlerden farklı olarak yine akli hüküm koyucu olarak görür. Hükümü ve hitabı yaratılmışlar arasında değerlendirir. Ayrıca bu anlayışa bağlı olarak temekkün öncesi hükümün nesh edilmesi konusunu da tartışmışlardır.⁴⁸ Hanefî usûlcüler ise hükümün hitâbullahın eseri olduğunu kabul etmişlerdir. Dolayısıyla hükümün hâdis olduğunu iddia etmişlerdir. Şer'i hükümlerin kaynağı Kur'an'ın nasları ve Hz. Peygamber'in sahih sünnetidir. Nasların bir lafız bir de mana yönü vardır. Kur'an'ın mana yönüne kelâm-ı nefî ve metin yönüne de kelâm-ı lafzî denilmektedir. Kelâm-ı nefî, kelâm ilminin, kelâm-ı lafzî ise fıkıh ilminin konusudur.

Fıkıhî açıdan şer'î hükümler insanların gerek bireysel yapıp ettiklerini gerekse başkalarıyla olan ilişkilerine dair fiillerinin değer yargılarını kapsar. Bireysel açıdan şer'î hükümler mükellef için bir işin farz, vacip, sünnet, mübah, mekruh veya haram olması durumunu ifade eder.⁴⁹ Hukuki bağlamda ise hüküm bir hukuki işlemin sahih, bâtil veya nâfiz olması durumudur.⁵⁰ Nitekim bu konu İslâm tarihi geleneğinde önemli bir konu olarak addedilmiş ve hüküm konusu Şâri'nin hitabı merkeze konularak pratik hayatta farklı kelâmî mülâhazaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. ve ehl-i sünnet arasında Allah'ın sıfatları, özellikle kelâm sıfatı ve buna bağlı olarak Kur'an'ın mahluk

⁴⁴ Ubeydullah b. Mes'ûd b. Tâcişşerîa Ömer b. Sadrişşerîa el-Evvel Ubeydullah b. Mahmûd el-Mahbûbî el-Buhârî Sadrişşerîa, *et-Tavdih li halli ğavâmizi't-telkih* (Taftâzânî'nin Şerhü't-Telvih'yle birlikte) (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/22-23; İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüküddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *el-Burhân fi usûli'l-fikh*, nşr. Abdülazîm ed-Dîb (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1398/2020), 2/581-584; Ebu Zeyd Abdullâh b. Muhammed b. Ömer b. İsâ ed-Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, thk. Halil Muhyiddin el-Meyis (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 317-320.

⁴⁵ İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/391-401.

⁴⁶ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahrüddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *el-Mahsûl*, thk. Taha Cabir Ulvânî (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 1/89-90; Hüccetü'l-İslâm Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ fi 'ilmi'l-usûl* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993), 1/45; 2/332-334.

⁴⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Eş'ariyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/447-455.

⁴⁸ Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, nşr. Abdurrahman Umeyre (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1409/1989), 2/113-116; 4/301-306.

⁴⁹ Sadrişşerîa, *et-Tavdih*, 4.

⁵⁰ H. Yunus Apaydın, *İslâm Hukuk Usûlü* (Kayseri: Kardeşler Form Ofset, 2016), 136.

olup olmadığı konusu derin tartışmalara sebep olmuştur.⁵¹ Allah'ın sıfatları hususunda tenzihî bir metot kabul eden Mu'tezile, tasdikî bir metot takip eden Muteşâbihe ve temsili bir üslupla bu konuyu izah eden Ehl-i sünnet bu fikri tartışmayı gündemlerine alarak müntesiplerine açıklamalarda bulunmuşlardır.⁵² Bu tartışmalarda konu Allah'ın kelâmının kadîm olup olmadığı ve aklın değer yargısının bunu belirlemede bir rolünün olup olmadığı meselesi olmuştur.⁵³ Semerkandî'ye göre Allah, hükümleri kullarının maslahatlarına yönlendirici ve her türlü abes ve fesattan engelleyici olarak vazetmiştir.⁵⁴ Amidî ise hükmü, Şâri'in şer'î bir fayda veren hitabı şeklinde beyan etmiştir.⁵⁵

Kelâmcı usûlcüler, hükmün kadîm yönünü başka bir şekilde izah ederek kelâmın Allah'a ait olan nefis yönünü esas almışlar ve şer'î hükmü, hitabın bizzat kendisi olarak tanımlamışlardır. Buna karşılık fukahâ hükmün, hâdis yönünü yani hitabın kula yönelik kısmını esas alarak hükmü kulun fiillerinin eseri olarak tarif etmişler. Bu perspektiften bakıldığında kelâmcı usûlcüler, Şâri' ile onun hitabı olan nas arasında, fukahâ ise nasla kulların fiilleri arasında bir bağ kurmak suretiyle hükmü tanımlamaya çalışmışlardır.⁵⁶ Onlara göre şer'î hükümler karşısında aklın fonksiyonu, şer'î hüküm hakkında kesin bilgiye ulaştırıcı bir kaziye olmasıdır.

2. İletlerin Belirlenmesinde Kıstas Olan Şartlar ve Takip Edilen Metotlar

İslâm hukukçularının “nassın hükmüne alâmet kılınan vasıf”⁵⁷ veya “hükmün amacını genellikle gerçekleştirdiği kabul edilen açık ve istikrarlı vasıf”⁵⁸ şeklinde tarif ettikleri illet kavramı, bazı müellifler tarafından da sebep, menât, delil, bâis ve toplayan vasıf olarak ifade edilmiştir.⁵⁹ Bu manada konu özetlenmek istendiğinde illet, “aslında bulunan hükmün üzerine bina edildiği vasıf” şeklinde tarif edilmiştir. Örneğin hamrın

⁵¹ İlyas Çelebi, “Usûl-i Hamse”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/211.

⁵² İlyas Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbar* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002), 130-147.

⁵³ Yusuf Şevki Yavuz, “Kelâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2022), 25/194-19; İlyas Çelebi, “Sıfat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/100-106.

⁵⁴ Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ebî Ahmed. es-Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, nşr. Abdülmelik Abdurrahman es-Sa'di (Bağdad: Dâru'l-Minhâc, 1407/1987), 2/895-898.

⁵⁵ Ebü'l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî Seyfüddîn Âmidî, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk. Abdürrezak Affî (Beyrut: el-Mektebû'l-İslâmî, ts.) 1/96.

⁵⁶ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrahmân el-Mısrî el-Karâfî, *Şerhu tenkîhi'l-fusûl* (Kahire: Şirketü't-Tabaâtî'l-Fenniyye, 1973), 70-71.

⁵⁷ Şâban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh)*, 147-148.

⁵⁸ Faruk Beşer, *Usulü Fıkh* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2020), 33-36.

⁵⁹ Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebü Zehre, *Fıkh Usûlü*, çev. Abdulkadir Şener (Ankara: Fecr Yayınevi, 2000), 204.

haram olduğuna işaret eden “ondan uzaklaşsınız diye” şeklinde zikredilen ayetteki ibarede hamrın haram olmasına alâmet/illet iskâr/sarhoş etme vasfı olmuştur.⁶⁰ Bu vasf hangi içerde olursa bu hüküm o içerde nakledilerek haramdır hükmü verilir. Dolayısıyla illet Müslümanların hukuk alanındaki tarihsel mirasının akli yönünü ortaya koyan bir kavram olarak değerlendirilmiştir. Bu bakımdan illet özelde kıyas konusunun, genelde ise fıkıh usûlünün en önemli konusunu teşkil etmektedir.⁶¹

Hükümlerin illeti belirlenirken hikmet hususu önemsizlikle birlikte asıl kriter olarak illet olan vasfın durumdan duruma değişmemesi, anlaşılabilir ve muayyen bir ölçü ve duygu ile zabt edilen bir vasf olması tercih edilmiştir.⁶² Ayrıca illetin objektif/istikrarlı/münzabıt, açık/zâhir, yalnız asılda bulunan ve özellikle ona ait olan bir vasf/kâsır olmaması yani muttarit bir vasf olması gerekir. Bunların dışında illet asla verilen hükme münasip bir vasf olmalıdır. Ayrıca açık şer’î bir nassa aykırı olmaması da illetin belirlenmesinde esas alınan özellikler arasında zikredilmiştir.⁶³ Bu bakımdan illet dinî ve dünyevi maslahatları da içermektedir. İstikrâ/tümevarım metoduyla incelendiğinde söz konusu gâî hikmetin Kur’an ve Sünnet’te yer alan naslarda ele alındığı görülmektedir. İletti merkeze alan kıyas aynı zamanda hikmet eksenli bir perspektifle vahiy ve olgu arasında sağlıklı bir bağ kurmaktadır.⁶⁴

İslâm hukukçuları illeti bulmak ve ispat etmek için de bir takım metotlar belirlemiştir. Buna göre icma ve nas ile sabit olan bir hükmün vasfı illet olmakla birlikte, taksim ve sebr yoluyla illet olmaya uygun vasıfları bir araya toplayarak ve illet olma ihtimali olmayan vasıfları da ayıklayarak uygun/münasip illeti ortaya koyma gibi metotlarla illet tespit edilmektedir.⁶⁵ İlettin doğru tespit edilmesi hükmün belirlenmesi yolunda çok önemli bir olgudur. İletti tespit çalışmaları; Tenkîhu’l-menât, tahrîcî’l-menât ve tahkîku’l-menât kavramlarıyla gerçekleştirilmiştir.⁶⁶

⁶⁰ Hayreddin Karaman, *Fıkıh Usûlü* (İstanbul: Ensar Neşriyat 2013), 169.

⁶¹ Soner Duman, *İlk Dönem Hanefî Usûlünde İlet Tartışmaları* (İstanbul: Beka Yayınları, 2018), 1-3.

⁶² Ebû Zehra, *Fıkıh Usulü*, 200-204; Abdülkerim Zeydan, *el-Veciz fî usûli’l-fıkh* çev. Ruhi Özcan (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1993), 189-196; Mehmet Şener, “Av (Fıkıh)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/102-104; Şâban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü’l-Fıkıh)*, 156-158.

⁶³ Dönmez, “İlet”, 22/117-120.

⁶⁴ Nasi Aslan, “Hikmet Ekseninde Nassların Yorumlanma İmkânı ve Sınırları”, *Bilimname*, 37/1 (2019), 889-914.

⁶⁵ Serahsî, *el-Usûl*, 2/144-332.

⁶⁶ Şükrü Özen, *İslâm Hukuk Düşüncesinin Aklîleşme Süreci* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995), 419-422.

Fıkıh usûlünde illetlerin belirlenmesi ictihad ile ilgili bir konu olarak da değerlendirilmektedir. Nasların anlaşılması, yorumlanması beşeri çabayı ortaya koymakta ve bu da ictihadı gündeme getirmektedir. İctihadın teorik boyutunu istinbat metodu, elde edilen sonuçları uygulamaya yönelik pratik boyutu da tenkîhu'l-menât, tahrîcü'l-menât ve tahkîku'l-menât şeklindeki yöntemlerle ortaya çıkarılır.⁶⁷ Dolayısıyla soyut ve umumi olan teklifi hükümlerin varlık aleminde muayyen ve müşahhas olarak meydana gelen fiillerle buluşması tenkîhu'l-menât, tahrîcü'l-menât ve tahkîku'l-menât kavramlarını iyi bilmeyi gerektirmektedir.

Seferde namazların kısaltılmasında illet seferin bizzat kendisi olmuştur.⁶⁸ Burada seferdeki meşakkat dikkate alınmakla birlikte illet olarak kabul edilmemiştir. Seferî olan kişinin ramazanda oruç tutmamasına da mücade edilmiştir. Burada da sefer, sıkıntı ve meşakkat dikkate alınmış ancak illet olarak sefer kabul edilmiştir.⁶⁹ Alım satımın caiz olmasında satıcı ve alıcının menfaatinin korunması ve ihtiyacın giderilmesi illet olarak gösterilmiştir.⁷⁰ Vâris, mûrisini öldürse mirastan mahrum olur. Nas ile sabit olan bu hükmün illeti olarak da bir an önce mirasa konma arzusu kabul edilmiştir.⁷¹ Ribevî mallarda fazlalığın haram sayılabilmesi için cins birliği ile beraber ölçü birliğinin olması gerektiğinin illet olarak belirlenmesinde hadiste belirtilen altı cins maddenin ana özellikleri esas alınmıştır. Bazen de hükmün birkaç illeti bir arada zikredilmiştir.⁷² Vâris olabilmenin sebebi evlilik, akrabalık ve velâ olarak belirlenmiştir.⁷³ Kısasta ise tammüden, düşmanlık kastıyla öldürme illet sayılmıştır.⁷⁴ Mâlikî fukahâsından Yahya bin Yahya el-Leysî (ö. 234/846) zamanında, Endülüs meliki, ramazan ayında kasten oruç bozmuştur. Kendisine bu melikin bilerek orucu bozmasının keffareti sorulmuş, o da iki ay ard arda oruç tutması gerektiği şeklinde hüküm vermiştir. Normal durumlarda oruç bozmanın keffareti olarak birinci sırada köle azat etmek gelmektedir. Bu fetvada el-Leysî'nin köle azadını değil de iki ay peş peşe oruç tutma hükmünü vermesi bu konudaki

⁶⁷ Temel Kacır, "Bir İctihad Yönemi Olarak Tahkîku'l-menât", *Yakın Doğu Üniversitesi İslâm Tetkikleri Merkezi Dergisi* 8/2 (2022), 213-230.

⁶⁸ Fahrettin Atar, "Sefer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/294-298; Dönmez, "illet", 22/117-120.

⁶⁹ İbrahim Kâfi Dönmez, "Sebeb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/244-248.

⁷⁰ Atar, "Sefer", 36/294-298;

⁷¹ Hamza Aktan, "Miras", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 30/143-145.

⁷² İsmail Özsoy, "Faiz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/110-126.

⁷³ Hayreddin Karaman, "Asabe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/452-453.

⁷⁴ Rahmi Yaran, "Keffaret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/179-182.

var olan nassa ters olduğu için reddedilmiştir. Çünkü hükümlerde bir şeyin illet olabilmesi için kişiden kişiye değişmeyen herkes için aynı olan bir vasıf olması gerekir.⁷⁵ Yine nesep/soy birliği için evlilik şart koşulmuştur. Fakat evlilik akdi yapılsa bile hiçbir zaman bir araya gelmeyen çiftlerden doğan çocuğun nesebi kocaya nispet edilmez.⁷⁶ illet şeklen var olsa da gerçekte ve gayeye uygun olarak aslında yoktur. Şer'î hükümlerde illet arandığı gibi illet bulunmadığı veya aklen tespit edilmediği zamanlarda sebep olgusuyla konu açıklanmıştır. Mesela ramazanda oruç tutmanın farz kılınıp muharrem ayında farz kılınmamasının illeti akılla kavranamadığı için sebep teorisine göre konu hilalin gözükmemesi olarak açıklanmıştır.⁷⁷ Sebep fıkıh usûlünde vaz'î hükümler arasında incelenmektedir. Varlığı ve yokluğu şer'î hükmün varlığına ve yokluğuna alâmet kılınan durum veya nitelik olarak ifade edilmektedir. İletinin tespit edilmediği durumlarda genellikle taabbüdî (hikmet ve illetleri bilinmeyen) konularda sebep kavramı ile durum beyan edilmektedir.⁷⁸ Sebep meydana geldiğinde şer'an buna bağlanan sonuç da kendiliğinden doğar.

İlet tespit edilirken ilk önce naslara müracaat edilir. Sonrasında icma ile münasip vasfa müracaat edilir. Münasip vasıfta münasip müessir, münasip mülga ve münasip mürsel vasıf kısımları bulunur. Yine illeti bulmada sebr-ü taksim yoluyla tahrîcî-menât, tenkîhu'l-menât ve tahkîku'l-menât uygulanır.⁷⁹ İletinin tahkîk ve tenkîhi için harcanan gayret/cehd, kıyas değil ictihaddir. İletinin tahrîcî için harcanan gayret ve yapılan faaliyet ise hem ictihad hem de kıyastır. Hükmün menâtı/illeti tahkîk, nakil ve icma ile sabit olmadığı sürece istidâl ve muhâkeme yolu devamlı olarak açıktır. İnsanın itikâd, ahlak ve amel ile ilgili yönlerini kapsamına alan İslâm dini ve onun müntesiplerinden olan âlimler sahih te'vili, fâsîd te'vilden ayırmak için çok hassas ölçüler ortaya koymuşlardır. Doğrudan doğruya Kitap ve Sünnet'in açık delaletiyle sabit olan dinin kaideleri ve kanunları metlûv veya gayr-i metlûv vahye dayandığı için münzel şeriat ile Kitap ve Sünnet'ten kıyas ve ictihad yoluyla elde edilen hükümlere dayanan müevvel şeriatî mevzu hadisler ve usûlüne uygun olmayan bir şekilde indî olarak elde edilen te'villerden oluşan mübeddel şeriatîden ayırmak için hükümlerin illetlerini belirlemede oldukça hassas davranmışlardır.⁸⁰ Mantûka/nakledilen, söylenen naslardaki delaleti yani ibâre,

⁷⁵ Dönmez, "İlet", 22/117-120.

⁷⁶ İbrahim Kâfi Dönmez, "Nesep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/527-529.

⁷⁷ Dönmez, "Sebep", 36/244-248.

⁷⁸ Seyfeddin el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûlî'ahkâm* (Kahire: Dâru'ş-şurûk, 1387/1968), 1/117-123.

⁷⁹ Koca, "Menât", 29/119-121.

⁸⁰ Yusuf Şevki Yavuz, "Vahiy", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/440-443.

işaret ve iktizânın delaletini önemsemişlerdir. Bu kavramları ictehadî bir tarzda icad etmişlerdir. Mefhûma yani nasdan anlaşılan, bir başka deyişle sözün söylendiği yer ve şeyden başka, onunla alakalı diğer bir yer ve şeye, aynen veya tersine delaletleri konusunda ise farklı fikirler ortaya koymuşlardır. Bu hususlardaki hükme illet olacak yönelimlere ise ihtiyatlı yaklaşmışlardır.

3. Hükümlerin İletlerinin Belirlenmesinde Aklın Rolü

İslâm âlimleri, dinî bildirim konu olan hükümlerin iyi ve kötü (hüsün-kubuh) kavramları açısından değerlendirilmesi ve bunların akılla kavranıp kavranamayacağı hususunda farklı görüşler ortaya koymuşlardır.⁸¹ Bu konuda kıyası kabul eden ve kıyası kabul etmeyen iki ayrı grup teşekkül etmiştir. Çünkü hükümlerin illetlerinin akılla bilinmesi onların başka olaylara kıyaslanabilmesini de gerektirir. Mu'tezileden Nazzam, Hariciler ve Şia' âlimlerinin birçoğuna göre kıyas şer'i bir delil değildir. Fakat hayatın olaylarını sınırsız, nasları ise sınırlı gören ehl-i sünnet mezhebi kıyası bir delil olarak kabul etmiştir. Bununla birlikte kıyas konusunda da farklı temayüller ortaya koymuşlardır. Şafîî, Malikî ve Hanbelîler kıyası akâid konuları hariç tüm dinî konularda caiz görmüşlerdir. Hanefîler ise akâid, hadd, keffaret ve ruhsatlar hariç geri kalan dinî konularda kıyası caiz görmüşlerdir.⁸²

Şer'î hükmün ta'lîl edilmesi hakkında da farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Mu'tezile bilginleri dâhil olmak üzere bir kısım âlimler "ferdin Allah'a karşı kulluk vecîbelelerini belirli şekillere bağlayan hükümler" manasına gelen "taabbüdiyyât" alanında aklın böyle bir değerlendirmeye yetkili olmadığını kabul etmişlerdir. Bu alanın dışında kalan dinî-hukuki hükümlerin amaçlarının ise akıl melekesiyle kavranabileceğini bildirmişlerdir. Böyle bir olgunun fikhî faaliyetin vazgeçilmez bir kuralı olarak kabul edilmesi kanaatindedirler. Bu amaçların belirlenmesi için yapılan işlem "ta'lîl" olarak adlandırılmıştır.⁸³ Eş'arîyye ekolüne mensup bilginler Allah'ın fiillerinin ta'lîl edilemeyeceğini ifade ederler. Mu'tezile ise bu ta'lîlin gerekli olduğunu beyan eder. Eş'arîlere göre ta'lîlin yapılması Allah'ın kemâl sıfatına noksanlık getirme anlamına gelmektedir. Böyle bir durumda başka bir otoriteye boyun eğileceği kabul edilmiş olur. Mu'tezile ise ta'lîl yapılmaması Allah'ın abesle iştigal etmiş olması/amaçsızlık anlamına geleceği için bu durumun onun hakimu'l-mutlak vasfına uymayacağını ifade eder. Bu iki yaklaşımın temelinde de tenzihi bir düşünce vardır. Mâtürîdîlere göre ise insan akıyla kavranması

⁸¹ İlyas Çelebi, "Hüsün ve Kubuh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/59-63.

⁸² H. Yunus Apaydın, "Kıyas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/528-538.

⁸³ Muhammed Mustafa Şelebi, *Ta'lîlül-ahkâm* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1401/1981), 39/97-111.

açısından bir kısmı açık, bir kısmı kapalı olmakla birlikte Allah'ın bütün fillerinde yarar/mesâlih vardır.⁸⁴ Temsil şeklinde bir düşünceyle Allah'ın isim ve sıfatları açıklanmıştır. Akıl nazari bir kabiliyete sahip olarak mümkün, muhal ve vacip hususlarını kavradığı gibi Allah'ın bir işten murad ve hikmetini de ortaya koyar. Mâtürîdîler bu manada Allah'ı bilmek nakli değil aklidir derler. Müşebbihe gibi tasdiğe ve Mu'tezile gibi tenzihe girmeden temsil metoduyla bu konudaki görüşlerini dile getirirler.⁸⁵

Hükümlerin illetlerinin belirlenmesinde aklın rolü ele alınırken usûl-i fikhın dayandığı kelâm ilmi (usûlü'd-din) de bu konuda önem arz etmektedir. Kelâm ilmi marifet yani Allah'ın varlığı ve birliği konularını öncelerken, tâat konularını ele alan furuû'd-din yani fikh konusuna nazar, istidlâl, ictihad ve kıyas konuları çerçevesinde bir perspektif sunar.⁸⁶ Mesela kelâm ilmi çerçevesinde Hz. İbrahim'e ateşin serin ve selametli olması,⁸⁷ Hz. Musa'nın asasının yılan olup diğer sihir mahsulü yılanları yutması,⁸⁸ Hz. Süleyman'a rüzgâr, kuşlar, cinler ve şeytanların musahhar kılınması,⁸⁹ Hz. Salih için kayadan devenin çıkarılması,⁹⁰ Hz. İsa için ölülerin diriltilmesi,⁹¹ Hz. Muhammed için şakku'l-kamer,⁹² parmaklarının arasından suyun akması vb. mucizeler peygamberlerin sıdkına delil olmaktadır. Beşerin bu mucizelerin bir benzerini getirememesi ve harikulade olması akli olarak peygamberlerin sıdkına delalet eder.⁹³ Nitekim i'tikâdî konularda taklidin caiz olmaması akli olarak ikna olmayı gerektirir. Mucizeler de her ne kadar hissî olsalar da aslında insan aklını ikna etmesine yönelik devamlı olmayan fakat ihtiyaç anında peygamberlerin insanlara gösterdikleri olağanüstü hallerdir. Mucizelerin gösterilmesinin illeti ise hacet durumunda peygamberlerin sıdkına delil olma durumudur.

Usûl-i fikh açısından külli delil ile külli hükümler belirlenirken yine akli zemin her zaman aranmıştır. Emir sigasının vücûb, nehiy sigasının ise tahrîm ifade etmesi ve bu kuraldan yola çıkılarak ahkâmın maksadın vücûb, tahrîm, nedb, kerâhet ve ibâha

⁸⁴ H. Yunus Apaydın, "Ta'lîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/511-514.

⁸⁵ Çelebi, "Sıfat", 37/100-106.

⁸⁶ Ebü'l-Feth Tâciiddin Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed Şehristânî, *el-Milel ven-nihal*, thk. M. Abdulkadir (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2006), 36.

⁸⁷ el-Enbiyâ 21/69.

⁸⁸ eş-Şu'arâ 28/32.

⁸⁹ el-Enbiya 21/81.

⁹⁰ Hûd 11/64.

⁹¹ Âl-i İmrân 3/49.

⁹² el-Kamer 54/1.

⁹³ Hibetullah b. Ahmed Türkistânî Şücâüddin, *Şerhu'l-akaidi't-Tahâviyye*, thk. Cahdullah Bessam Salih (Ürdün: Dâru'n-Nûr, 2012), 31.

gibi hükümler olması da akli kurallara dayanmaktadır.⁹⁴ Fürû fikhın dayandığı cüz'î delil ve cüz'î hükümler hususunda da yine aklın rolü bulunmaktadır. Usûlcünün istikra yöntemini kullanarak cüz'î delilleri incelemesi veya külli bir delil ile külli bir hükme ulaşması da akli bir durumdur.⁹⁵

Usûl-i fikhın mantık ilminin kurallarından faydalanması da illet açısından önemli bir konudur. Doğru bir tarifi yapılabilmesi için mantık ilminden yararlanılması gerekmektedir.⁹⁶ Bu bağlamda mantığın ortaya koyduğu haddi tam, haddi nakıs, resmi tam ve resmi nakıs şeklindeki tanımların yapılabilmesi için gerekli hususların bilinmesi gerekir.⁹⁷ Bir tarifi doğru olabilmesi için o tarifi efradını cami ayyarını mani olması şarttır. Yine tarif, muarrefden a'ref olmalı, devir ve teselsül lazım gelmemelidir.⁹⁸ Aynı şekilde tarifte garip ve mecaz kelimeler kullanılmamalıdır. Nitekim mantık ilmi sıhhat ve fesat itibariyle insanoğlunun fikri yapısından bahseden bir ilim olması hasebiyle illetleri belirlemede aklın doğru olarak karar vermesinde önemli bir fonksiyon yüklenmektedir. Fikhî kıyas Aristo mantığındaki mukaddimelerde mevcut olan hükmün verilmesi şeklindeki malumun ilamı olan kıyastan sanallık itibariyle ayrılmaktadır.⁹⁹ Çünkü fikh usûlündeki kıyas gerçeğe bizzat iç içedir. Aristo mantığında küllinin hükmü kendi cüz'üne verilir. Usûl-i fıkhıta ise küllinin hükmü, illet birliği nedeniyle hem kendi cüz'üne hem de diğer cüz'lere verilir.¹⁰⁰ Aristo kıyasta genelde tümdengelim/dedüksiyon/ta'lil şeklinde bir metot takip eder. İslâm âlimleri cüz'den külle gidiş tümevarım/endüksiyon olarak bilinen kıyası istikra olarak tarif etmişlerdir. Cüz'den cüz'e gidiş şeklindeki kıyası temsil/benzetme/anoloji olarak fikhî kıyas olarak isimlendirmişlerdir. Anoloji diye ifade edilen temsil fikhî kıyasa yakın olsa da bazı farklılıkları içinde barındırır. Çünkü analogide şekli benzerlik ön planda iken fikhî kıyasta mahiyetin yani hakikatin benzerliği ön plandadır. Zira fikhî kıyasta illet birliği esastır. İlet ise fikhi hükümde temel unsurdur. İlet varsa hüküm var illet yoksa hüküm yoktur. Şeklî ve vasfî benzerlikler hükme mahal olamaz.¹⁰¹

⁹⁴ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed İbn Emîri'l-Hac, *Kitabu't-tahrîr ve't-tahrîr fi ilmi'l-usûl ala tahrîri'l-İmam Kemal b. Hüman* (Beirut: Dâru'l-Fıkh, 1996), 1/87.

⁹⁵ Abdulkuddüs Bingöl, "İstikrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 23/358-359.

⁹⁶ Gazzâlî, *Müstasfâ*, 1/19-20.

⁹⁷ Koçak, *Usûl-i Fikhın Dayandığı İlimler*, 19.

⁹⁸ Ömer Türker, "Tarif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/28.

⁹⁹ Mahmud Hasan Mağnîsi, *Muğni't-tullâb şerhu metni İsâgüci*, thk. İsam b. Mühezzebbes-Sebüî (Dimeşk: Dâru'l-Beyrutî, 2006), 121-126.

¹⁰⁰ Abdulaziz Abdurrahman er-Rabia, *İlmü usûli'l-fikh* (Riyad: Alemü'l-Kütüb, 1999), 288-289.

¹⁰¹ Koçak, *Usûl-i Fikhın Dayandığı İlimler*, 60-61.

Mantık kurallarını pratikte işlediğimizde illetin bulunması açısından aklın büyük rol oynadığını görebiliriz. Mesela şartlara bağlanan yemin gibi durumlarda şartın gerçekleşmesiyle hükmün hemen gerçekleşeceği kuralı ittifakla kabul edilmiştir. “Eğer eve girersen boşsun” sözünün sonucunda kadının eve girerse boş olacağı kabul edilmiştir. Fakat burada mantık kuralları çerçevesinde bir detaya ihtiyaç duyulmaktadır. İfade edilen evde oturanlar eğer o evden çıkmış başka bir eve taşınmışlar ise yine şart tahakkuk etmiş sayılır mı? Belki de şartı koşan kişinin gayesi yani o sözünün ciheti “o evde olanlar olduğu sürece o eve girersen boşsun” demektir. Bu halde onlar evden taşındıkları zaman eve girme ile şart gerçekleşmez. Kişi yalnız o evin kendisini kast etmiş ise şart tahakkuk eder.¹⁰² Bu bakımdan sözü söyleyenin diyanî hüküm açısından ne kast ettiği gibi kaza-i hüküm açısından da muhatabın neyi kast ettiği de önemli olmaktadır. Hal karinesi önemli bir olgu olarak burada işlev görür. Fıkıhî açıdan hükmün üzerine bina edildiği illetin bulunabilmesi için mantık kuralları önemli olmaktadır. İletinin belirlenmesinde aklın rolü daima işlevselliğini korumaktadır. Bu bakımdan hüküm konusu fıkıh usûlünün mihenk noktasını oluşturmaktadır. Hükmün geçerliliği de akıl melekesi vasıtasıyla ilahî iradeyle kurulan bağ ve hitabullahın ne kast edildiğinin bilinmesiyle sağlanmaktadır.¹⁰³ Fıkıh usûlü açısından illetler tespit edilirken illet olma ihtimali olanların ayıklanmasında, illetin belirlenmesinde ve bulunan bu illetin mahiyet açısından buna uygun ve benzer diğer duruma uygulanmasında/tahkikinde akıl her zaman büyük rol oynamaktadır.

4. Hükümlerin İletlerinin Belirlenmesinde Makâsıd ve Maslahatın Gözetilmesi Hususu

İslâm hukukçuları hükümleri ele alırken genelde konuyu makâsıd, maslahat ve adalet perspektifinden değerlendirmeye tabi tutmuşlardır.¹⁰⁴ Bu açıdan şöyle bir veciz kural ortaya koymuşlardır. “Şer’in mizanı maslahattır.”¹⁰⁵ Her amel maslahatıyla muteber olur. Maslahatlarda nesafe/adalet muteberdir. Bu teorinin öncülerinden olan Şâtîbî şeriatın, kulların dünya ve ahiret maslahatları için vaz’ edildiğini beyan etmiştir.¹⁰⁶ Mu’tezile de Allah’ın hükümlerinin kullarının maslahatına riayetle ta’lil edileceğini

¹⁰² Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî, *el-Muhtasar*, nşr. Muhammed Süleyman el-Hindî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013), 607.

¹⁰³ Temel Kacır, “Şer’î Hükmün Hitabullah Üzerinden Tanınlanması”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (2018), 1221-1247.

¹⁰⁴ Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *Makâsıdu’ş-Şer’iati’l-İslâmiyye*, thk. Muhammed Tâhir el-Mîsâvi (Beyrut: Dâru Lübnan Littiba ve’n-Neşr, 2011), 84-96; İzzeddin İbn Abdüsselâm, *İslâmî Hükümlerin Esas ve Hikmetleri*, çev. Süleyman Kaya - Soner Duman (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 29-47.

¹⁰⁵ Mûsâ Cârullah Bigiyef, *Kavâid-i Fikhiyye*, haz. Ferhat Koca vd. (Ankara: Ankara Okulu, 2018), 224.

¹⁰⁶ eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, 2/2, 11-13.

vurgulamıştır.¹⁰⁷ Genel kanaat bu olmakla birlikte Razî, Allah'ın hükümleri ve fiilleri belli bir illet ile muallel olamaz görüşünü serd etmiştir.¹⁰⁸ Mâtürîdî'ye göre ise hükümlerin vaz' edilmesi ve mahlukatın yaratılması hikmete dayalıdır. Allah'ın hâkim sıfatı vardır. Bu yüzden fiilinde ve nehyinde hep bir hikmet bulunmaktadır. Mâtürîdî "Allah abesle iştigal etmez" vurgusunu yapmıştır.¹⁰⁹ Teftâzânî Allah'a ait fiillerin ta'lîl edilebileceğini ifade etmiş ve özellikle şer'î ahkâmdan hadler, keffaretler ve müskiratın haramlığı noktasında hikmet ve maslahatı önemsemiştir.¹¹⁰

Şer'î hükümler makâsîd ve maslahat açısından ele alındığında makâsîdın Şârî' açısından, maslahatın ise kullar açısından gözetildiği görülmektedir.¹¹¹ Nitekim Hz. Peygamber döneminden başlayarak hulefâ-yi râşidîn, tâbiîn ve tebeu't- tâbiîn zamanından günümüze kadar yazılan usûl ve fûrû kitaplarında hükümlerin makâsîd ve maslahat yönleri hep irdelenmiştir. İslâm âlimleri bu konularda müstakil eserler telif etmişlerdir. Tirmizî'nin (ö. 279/934) *es-Salâtu ve Maksiduha*, Ebu Zeyd el-Belhî'nin (ö. 322/934) *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne* adlı eserleri bu amaçla yazılmış eserlerdir. Şâtîbî bu istikamette şeriatın âdeta matematiksel ifadeyle makâsîd ve maslahat sağlamlasını yapmış ve zarûriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyât temelinde makâsîd teorisini geliştirmiştir.

Zarûriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyât perspektifinde din, can, nesil, akıl ve malın korunması yani zarûrât-i hamse öncelenmiştir.¹¹² Ahiret saadeti ve dünyada kişinin dirlik ve düzen bulması için bu hususlara önem verilirken, hayatın sıkıntıya düşmeden daha konforlu bir şekilde yaşanması için de hâciyyât ve tahsîniyyât hususları dikkate alınmıştır.¹¹³ Bu konuda faizin yasaklanmasında malların koruma altına alınması gözetilmiş, faizi savunanlar için alternatif olarak rehin akdi sunulmuştur.¹¹⁴ Parasıyla sevap kazanmak isteyenlere karz-ı hasen akdi alternatif olarak gösterilmiş,¹¹⁵ parasıyla kâr

¹⁰⁷ Ali Pekcan, "Makâsîd Teorisinin Temel Parametreleri", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 3 (2004), 113-142.

¹⁰⁸ Ebû Abdillâh Fahrüüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *el-Mealim fi ilmi usûl-i'l-fikh*, thk. Adil Ahmed - Ali Muhammed (Kahire: Müessesetü'l-Muhtar, 2004), 133.

¹⁰⁹ Ebu Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Bekir Topaloğlu - Ahmet Vanlıoğlu (İstanbul: Daru'l-Mizan, 2005), 246-248.

¹¹⁰ Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Tetâzânî, *Şerhu'l-akâid*, thk. Ahmet Umeyra (Beyrut: 1989), 302; Apaydın, "Ta'lîl", 39/511.

¹¹¹ Debûsî, *Takvîmü'l-Edille*, 460-461.

¹¹² Boynukalın, "Makâsîdü's-Şerîa", 27/423-427.

¹¹³ Şelebî, *Ta'lîlü'l-ahkâm*, 278-322.

¹¹⁴ Halit Çalış - Hasan Hacak, "Rehin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/538-542.

¹¹⁵ H. Yunus Apaydın, "Karz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/520-525.

etmeyi hedefleyenler için de mudarebe/emek-sermeye ortaklığı tavsiye edilmiştir.¹¹⁶ Kredi için selem akdi önerilmiştir. Ölçüsü, tartısı ve teslim süresinin belirlenmesi istenmiştir.¹¹⁷ Dinin geliş gayesi kolaylık¹¹⁸ ve hayatı hukuk çerçevesinde kalarak devam ettirmek olduğu için bu gayeye uygun olarak makâsîd ve maslahat prensibi önemsenmiştir. Bu yönde “Raiyye yani tebe’a/toplum üzerine tasarruf maslahata men’uttur”¹¹⁹ hükmü cari kılınmıştır. Seddi zeraî kuralı olarak da harama giden yolların kapatılması gözetilmiştir.¹²⁰ Kemalata yapılan ziyade noksanlık doğurur prensibiyle de “*Bu gün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım*”¹²¹ ayeti çerçevesindeki hususlar da dikkate alınmıştır. Şer’î naslarla örtüşmeyen şeylerden de uzak durulmuştur. Bunun sebebi olarak bu tür şeylerin zarar içermesi, başkalarının hakkını ve kamu yararını ilgilendirmesi, dinen yapılması veya terkedilmesi istenilen bir fiile aracı olması gibi durumlar gözetilmiştir.

İslâm hukuk metodolojisinde ictihad konusu olan bir kısım konular da yine makâsîd ve maslahat olgusuyla ilgilidir.¹²² İslâm hukukunda genelde ictihad lafza ve manaya dayalı olmak üzere ikiye ayrılır. Lafza dayalı ictihad metodunda, dil etkeni esas alınmakta ve hüküm doğrudan nassın lafzından çıkarılmaktadır. Manaya dayalı ictihad olgusunda ise nastaki hükmün illeti (kıyas ictihadı) veya Şari’in genel maksadı (makâsîd ictihadı/maslahat ictihadı) esas alınarak yeni meselenin şer’î/dinî hükmü tespit edilmektedir. Adalet, kul ve kamu hakkının gözetilmesi, zarar vermektan kaçınma, zararın izale edilmesi, makâsîdü’ş-şerîa, sedd-i zerâî’, istihsan, istislâh, hakkın kötüye kullanılmasının önlenmesi, örfe itibar edilmesi, şart ve icaplara göre siyaset-i şer’iyye prensibinin işletilmesinde aklın rolü bulunmaktadır.¹²³ “Mübahtan faydalanmak, ancak başkasına zarar vermediği sürece caiz olur.”¹²⁴ Mübah fiiller, başkasına zarar vermeme şartı ile caizdir.¹²⁵ Kocanın ric’at (boşadığı karısına iddet içerisinde dönme) hakkını¹²⁶ ve

¹¹⁶ Bilal Aybakan, “Selem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/402-405.

¹¹⁷ Aybakan, “Selem”, 36/402-405.

¹¹⁸ el-Bakara 2/185.

¹¹⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* (İstanbul: Fey Vakfı, 1995), md. 58.

¹²⁰ İbrahim Kâfi Dönmez, “Sedd-i Zerâî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/277-282.

¹²¹ el-Mâide 5/3.

¹²² Casir Avde, *İslâm Hukuk Felsefesi (Makâsîdü’ş-şeria)*, çev. Murat Çiftkaya (İstanbul: Mahya, 2015), 30-32.

¹²³ Said Ramazan el-Bûtî, *Davabitü’l-maslaha fi’ş-şeriati’l-İslâmiyye* (Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 2001), 70-78.

¹²⁴ Alâüddîn Muhammed b. Alf b. Muhammed el-Haskefi ed-Dımaşkî, *Dürü’l-muhtar* (Kahire: Dâru’r-Risâle, 1268/1890), 10/13.

¹²⁵ Ebû Saîd Hâdimî, *Mecâmiu’l-hakâik* (İstanbul: Haşimi Yayınları, 1308/1930), 45.

¹²⁶ el-Bakara 2/228, 231.

ebeveynin vasiyette bulunma hakkını¹²⁷ kulanmasının zarar vermeme şartına bağlanması, kurban etlerinin üç günden fazla biriktirilmemesi, sığır etinin yenilmesi, kabir ziyaretinin geçici olarak yasaklanması; ganimetin yetim ve yoksula verilmesi; çocukların mallarına velilerinin velâyet etmesi; kokusuyla çevreye rahatsızlık veren sarımsak vb. şeyleri Hz. Peygamber'in kendisinin yememesi ve bunları yiyen kişileri de mescide gelmekten engellemesi buna örnek verilebilir.¹²⁸

Hz. Ömer'in temettü haccını değil de ifrad haccını emretmesi, ehl-i kitap kadınlarla evlenmeyi yasaklaması, kadınların dengi olmayanlarla evlenmesini yasaklaması, sahabe'nin ileri gelenlerinin Medine'den ayrılmasını istememesi, savaşta alınan toprakları ganimet olarak dağıtmaması, müellefe-i kulûba zekât vermemesi, Hz. Ali'nin şarap içenlere kazif (namusa iftira) cezasını vermesi, müştereken adam öldürmeyi, müştereken hırsızlık suçu gibi cezalandırması; şüf'a hakkının müşterek malik olma vasfına bağlanması, kendi kusuru olmadığı halde zarara uğrayanların mağduriyetlerinin giderilmesi, vakfedilen mallardan gayr-i menkul olan şeylerin yanında menkul şeylerin de vakfedilmesi, ribevî malların illetlerinin belirlenmesi, kuyuların temizlenme ölçütü, yolcunun farz namazlarını kısaltması, ramazanda hastanın orucunu ertelemesi gibi mansûs/ nas tarafından belirlenmiş veya müstenbat /ictihad yoluyla belirlenmiş hususlar da yine bu konuya örnek verilebilir.¹²⁹ Burada esas alınan kriter sadece nasların lafız veya illetleri ekseninde değil de aynı şekilde Kur'an ve Sünnet perspektifinde boş bırakılan yerlerin toplum ihtiyaçları gözetilerek kamu otoritesi tarafından siyaset-i şer'iyye ile Allah Rasulünün "Nas bulunmasa da her nerede maslahat varsa Allah'ın şeriatı oradadır."¹³⁰ şeklinde makâsîdî'ş-şer'îa, maslahat, istihsan, sedd-i zer'îa, örf ve âdetlere itibar edilmesini tavsiye etmesi ve tavr-ı akl üzere, Muaz b. Cebel'in dediği gibi "Kur'an ve Sünnet'te hükümünü bulamadığım taktirde kendi re'yimle ictihad ederim."¹³¹ beyanıyla dine uygun hukuk kuralları işletme ve hüküm koyma hususudur.

Sonuç

Şer'î hükümleri tespit ederken maslahat ve makâsîdî dikkate almanın pek çok meşruiyet delili bulunmaktadır. Nitekim maslahat hayatın tüm alanlarını kuşatan bir olgudur. Hayatta zorluğun bertaraf edilmesi, Allah'ın yarattığı mahlukata kabiliyeti

¹²⁷ en-Nisa 4/12.

¹²⁸ İbrahim Kâfi Dönmez, "Maslahat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 28/79-94); Yusuf Bulutlu, *Klasik ve Modern Fıkah Düşüncesinde Makâsîd İctihadının İlke ve Sınırları* (Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 21-91.

¹²⁹ Subhi Recep Mahmesânî, *İslâm Hukuk Felsefesi (Fesefetü't-teşrî' fi'l-İslâm)*, çev. Yaşar Çolak vd. (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 137-142.

¹³⁰ Ma'ruf Devâlibî, *İslâm'da Devlet ve İktidar*, çev. M. Said Hatipoğlu (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985), 77.

¹³¹ Ebû Davud, "Akdiye", 11; Tirmizî, "Ahkâm", 3; İbn Mâce, "Menâsik", 38.

yönünde sorumluluk vermesi, insanın en güzel şekilde yaratılması gibi hususlar maslahat ve makâsîd kavramları ile ilgilidir. Usûl-i fıkhîde azimetle amel etmek caiz olduğu gibi ruhsatla da amel etmek caizdir. Bu da yine maslahatla ilgilidir. Zarûriyyât dünya ve ahiret saadeti, fert ve toplumun dirlik ve düzeni için gerekli hususlar iken, hâciyyât ve tahsîniyyât ise insanların hayatlarını sıkıntıya düşmeden sürdürebilmeleri için ihtiyaç duydukları şeyleri kapsamaktadır. Hayatı güzelleştirmek için israfa kaçmadan daha müreffeh bir hayat yaşamak için bu hususlar gerekli görülmüştür. Emir ve tavsiyelerde Allah için makâsîd gözetilirken kullar için de maslahat gözetilmiştir. Ümera, emr-i bi'l-mâruf ve nehy-i ani'l-münker çerçevesinde sedd-i zerâi' ve fethü'l-menâfi görevini yerine getirmişler, ferdi ve toplumsal hayatı idame ettirmek için gerekli olan hukuk düzenine ve ahlaki öğretilere uyarak tahsînî, hâcî ve zarûrî maslahatları gözetmişlerdir. Vacibi tamamlayan şey vacip, mahzura götüren şey ise mahzurlu görülmüştür. Ancak bütün teklifi hükümlerde Allah, kul için bir maslahat gözetmiş ve kendisi de bu emirde ve tavsiyede bir makâsîdı gerçekleştirmeyi hedeflemiştir.

Dinin teklif ve tecrübe boyutunda bu emir ve tavsiyelerin illetlerinin ortaya konulmasında aklın rolü İslâm dini ve İslâm ulemasınca önemsenmiştir. Din mükellefi teklifle sorumlu tutarken aradığı birinci özellik akıllı olması diğer özellik ise buluşa erişmiş olup bu teklifi yerine getirecek diğer şartları kendinde barındırmasıdır. Ancak teklifte muhataptan istenen ilk şart akıl olmuştur. Bu yüzden İslâm hukuku makâsîd ve maslahatta akli fonksiyonu öncelemiş ve pratikteki hukuki düzenlemelerde de bu perspektifi tahkim üzere teşekkül etmiştir. Ruh göz penceresinden âlemi seyrederken insan da akıl melekesiyle dünyayı ve kendisine yönelik olan sorumlulukları anlamlandırıp gereçlendirmiştir. Bu bağlamda hükümlerin illetlerinin belirlenmesinde naslar öncelikli olmakla birlikte nihai derecede yine akıl büyük rol oynamıştır. Hâkimi mutlak olan Şâri' Teâlâ'nın bütün işlerinin hikmetli olması İslâm dinine ait mükellefe dair hükümlerinin de hikmetli olması hususunu ortaya koymuştur. Bu çerçevede İslâm âlimleri hükümlerin illetlerinin belirlenmesinde her ne kadar hikmeti değil de emri esas almışlarsa da diğer taraftan hükümlerin hikmet tarafı da daima irdelenmiş ve konu mükelleflere izah edilmeye çalışılmıştır. Nahiv ilminde dil kurallarına dikkat edildiği gibi usûl-i fıkhîde de şer'î delillerden ahkâm-ı şer'iyyeyi istinbat ederken mantık kurallarına dikkat edilmiş ve bu istinbat edilen şer'î hükümler akli bir zemine oturtulmaya çalışılmıştır. Konuların tarif, taksim ve tahkikinde hükümler akli meleke çerçevesinde ele alınmıştır. Kavramlar, ıstılahlar, deliller ve hükümler akli fonksiyon kullanarak belirlenmiştir. "el-hükümü 'ale's-şey'i fer'un 'an tasavvurihi" kuralı gereğince hükümler önce tasavvur edilmiş sonrasında hükümü söylenerek tasdik edilmiştir. Fıkıh ilmi bünyesinde ibadet, muâmelât ve ukûbât konuları irdelenirken adeta bir binanın görünmeyen mütemmim cüzleri gibi konular akıl ve naklin izdivacı itibarıyla ele alınmıştır. Şâri'nin makâsîdı ve hükümleri

teşri kılmasındaki hikmetlerin varlığı her zaman aranmıştır. Din tarafından eşyanın terkip/tahlil, mana/tarif/tavsifi ve kıymeti ortaya konulurken akıl sahiplerinin kendi seçimleri neticesindeki fiillerinden sorumlu olacakları ifade edilmiştir. Bu perspektiften hareketle insan iradesinin üstündeki hükümler hakkında bazen sadece teslim ve iman etmek istenmişse de çoğu zaman insanın tekâmülü için konular İslâm âlimleri tarafından kavranmaya ve tefsir edilmeye, hükümlerin illetleri akıl tarafından idrak edilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla usûlde turuku'l-istinbat adeta matematik gibi statik bir tarafı oluştururken, diğer deliller özellikle de kıyas, örf, istihsan, maslahat, makâsîdü'ş-şeria ve icthad hususları ise usûl-i fikhın dinamik yönünü oluşturmuştur. Bu yön adeta bütün sosyal ilimlerde sosyolojinin üstlendiği fonksiyon gibi bir işlev ortaya koyarak dinamik bir durum ortaya koymuştur.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çıkar Çatışması/Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder./The author declare that have no competing interests.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder./The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Ahmed Cevdet Paşa. *Sadeleştirilmiş Mecelle*. sad. İbrahim Ural - Salih Özcan. İstanbul: Fey Vakfı, 1995.
- Aktan, Hamza. "Miras". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 30/143-145. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Ali Haydar, Hocaeminefendizade. *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Âmidî, Seyfeddin. *el-İhkâm fî usûli'ahkâm*. Kahire: Dâru'ş-şurûk, 1387/1968.
- Apaydın, H. Yunus. "Karz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 24/520-525. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Apaydın, H. Yunus. "Kıyas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 25/528-538. İstanbul: TDV Yayınları, 2022.
- Apaydın, H. Yunus. "Klasik Fıkıh Usulünün Yapısı ve İşlevi". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 1 (2003), 7-28.

- Apaydın, H. Yunus. "Ta'lîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 39/511-514. İstanbul: TDV Yayınları, 2010
- Apaydın, H. Yunus. *İslâm Hukuk Usûlü*. Kayseri: Kardeşler Form Ofset, 2016.
- Aristoteles. *Metafizik*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Divan, 2019.
- Aristoteles. *Organon-II (Önerme)*. çev. Hamdi Ragıp Atademir. İstanbul: MEB. Yayınları, 1989.
- Aslan, Nasi. "Hikmet Ekseninde Nassların Yorumlanma İmkânı ve Sınırları". *Bilimname* 37/1 (2019), 889-914.
- Atar, Fahrettin. "Sefer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 36/294-298. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Avde, Casir. *İslâm Hukuk Felsefesi (Makâsidü's-şeria)*. çev. Murat Çiftkaya. İstanbul: Mahya, 2015.
- Aybakan, Bilal. "Selem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 36/402-405. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Aydınlı, Abdullah. "Ehl-i Hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 10/507-508. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Bağdâdî, Abdülkâhir b. Ömer b. Bâyezîd *Usûlü'd-din*. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1401/1981.
- Beşer, Faruk. *Usûlü Fıkıh*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2020.
- Bigiyef, Mûsâ Cârullah. *Kavâid-i fıkhıyye*. haz. Ferhat Koca vd. Ankara: Ankara Okulu, 2018.
- Bingöl, Abdulkuddüs. "İstikrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 23/358-359. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Boynukalın, Ertuğrul. "Makâsidü's-Şerîa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 27/423-427 Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmiu's-sahîh*. nşr. Muhammed Fuad Abdulbaki. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Bulutlu, Yusuf. *Klasik ve Modern Fıkıh Düşüncesinde Makâsîd İctihadının İlke ve Sınırları*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Bûtî, Said Ramazan. *Davabitü'l-maslaha fi's-şeriatî'l-İslâmiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2001.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh*. Kahire: Dâru'l-Fikr, 1982
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullah b. Yûsuf. *el-Burhân fi usûli'l-fıkıh*. nşr. Abdülazîm ed-Dîb. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1398/2020.
- Çağıl, Orhan Münir. *Hukuk Başlangıcı Dersleri*. İstanbul: Fakülte Matbaası, 1963.

- Çalış, Halit - Hacak, Hasan. "Rehin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 34/538-542. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Çelebi, İlyas. "Hüsün ve Kubuh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 19/59-63. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Çelebi, İlyas. "Mu'tezile". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 31/391-401. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Çelebi, İlyas. "Sıfat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 37/100-106. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Çelebi, İlyas. "Usûl-i Hamse". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 42/211. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Çelebi, İlyas. *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbar*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.
- Debûsî, Ebu Zeyd Abdullâh b. Muhammed b. Ömer b. İsâ. *Takvîmü'l-edille*. thk. Halil Muhyiddin el-Meysi. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- Devâlibî, Ma'ruf. *İslâm'da Devlet ve İktidar*. çev. M. Said Hatipoğlu. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "İllet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 22/117-120. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Maslahat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 28/79-94. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Nesep". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 11/527-529. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Sebep". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 36/244-248. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Sedd-i Zerâî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 36/277-282. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Duman, Soner. *İlk Dönem Hanefî Usulünde İlet Tartışmaları*. İstanbul: Beka Yayınları, 2018.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 409/1988.
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ. *Fıkıh Usûlü*. çev. Abdulkadir Şener. Ankara: Fecr Yayınevi, 2000.
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ. *İmam Şâfiî*. çev. Osman Keskiöğlu. Ankara: DİB Yayınları, 2020.
- Emiroğlu, İbrahim. "Mantık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 28/18-28. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, 1999.

- Erdoğan, Mehmet. “el-Muvâfakât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 31/406-408. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *el-Müstasfâ fi 'ilmi'l-usûl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Gözübenli, Beşir. “Mefkûd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 28/353-356. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Hâdimî, Ebû Saîd. *Mecâmiu'l-hakâik*. İstanbul: Haşimi Yayınları, 1308/1930.
- Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî. *Kitâbü'l-'ayn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- Hasan, Ahmet. *İslâm Hukuku Bilimlerinin Gelişimi*. çev. Haluk Songar. İstanbul: Rağbet, 1999.
- Haskefî, Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed ed-Dîmaşkî. *Dürrü'l-muhtar*. Kahire: Dâru'r-Risâle, 1268/1890.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgîb. *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'an*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Abdüsselâm, İzzeddin. *İslâmî Hükümlerin Esas ve Hikmetleri*. çev. Süleyman Kaya - So-ner Duman. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *Makâsîdu's-şerîati'l-İslâmiye*. thk. Muhammed Tâhir el-Mîsâvi. Beyrut: Dâru Lübnan Littiba ve'n-Neşr, 2011.
- İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Razî. *Âdâbu's-Şâfi'î ve menâkıbuh (İmam eş-Şâfi'î)*. çev. Ömer Çınar. İstanbul: Rihle Kitap, 2003.
- İbn Emîri'l-Hac, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed. *Kitabu't-tahrîr ve't-tahrîr fi ilmi'l-usûl ala tahrîri'l-İmam Kemal b. Hümam*. Beyrut: Dâru'l-Fıkıh, 1996.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed. *Mu'cemu makâyisi'l-luğa*. Mısır: Dâru'l-Fıkr, 1969.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. Kahire: Dâru'l-Fıkr, 1373/1953.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisanu'l-Arab*. Beyrut: Dâru's-Sâdr, 1994.
- Kacı, Temel. “Şer'î Hükümün Hitabullah Üzerinden Tanımlanması”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (2018), 1221-1247.
- Kacı, Temel. “Bir İctihad Yönemi Olarak Tahkîk'ül-menât”. *Yakın Doğu Üniversitesi İslâm Tetkikleri Merkezi Dergisi* 8/2 (2022), 213-230.
- Kahraman, Abdullah. *Fıkıh Usûlü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2022.
- Karâfi, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdurrahmân el-Mısırî. *Şerhu tenkîhi'l-fusûl*. Kahire: Şirketü't-Tabaâtî'l-Fenniyye, 1973.

- Karagöz, İsmail. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: DİB Yayınları, 2017.
- Karaman, Hayreddin. "Asabe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 3/452-453. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Karaman, Hayreddin. *Fıkıh Usûlü*. İstanbul: Ensar Neşriyat 2013.
- Kaya, Eyyüp Said. "Zâhirü'r-Rivâye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 44/101-102. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kılıçer, M. Esat. "Ehl-i Re'y". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 10/520-524. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Koca, Ferhat. "Menât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 29/119-121. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Koçak, Zeki. *Usûl-i Fıkhın Dayandığı İlimler*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2023.
- Köksal, Asım Cüneyd - Dönmez, İbrahim Kâfi. "Usûl-i Fıkh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 42/201-210. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kudûrî, Ebû'l-Hüseyn Ahmet b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed. *el-Muhtasar* nşr. Muhammed Süleyman el-Hindî. Beyrut: Dâru'l-Kutbi'l-İlmiyye, 2013.
- Mağnîsi, Mahmud Hasan. *Muğni't-tullâb şerhu metni îsâgûci*. thk. İsam b. Mühezzebbes-Sebûî. Dımeşk: Dâru'l-Beyrutî, 2006.
- Mahmesânî, Subhi Recep. *İslâm Hukuk Felsefesi (Fesefetü't-teşrî' fi'l-İslâm)*. çev. Yaşar Çolak vd. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Mâtûrîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Bekir Topaloğlu - Ahmet Vanlıoğlu. İstanbul: Dâru'l-Mizan, 2005.
- Öner, Necati. "Mantığın Ana İlkeleri ve Bu İlkelerin Varlıkla Olan İlişkileri". *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (1969), 285-303.
- Öner, Necati. *Klasik Mantık*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982.
- Özel, Ahmet. "Ahkâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 1/50-551. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Özen, Şükrü. *İslâm Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995.
- Özlem, Doğan. *Mantık*. İstanbul: İnkılap, 1991.
- Özsoy, İsmail. "Faiz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 12/110-126. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Pekcan, Ali. "Makâsîd Teorisinin Temel Parametreleri". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 3 (2004), 113-142.
- Rabia, Abdulaziz Abdurrahman. *İlmü usûli'l-fıkıh*. Riyad: Alemü'l-Kütüb, 1999.

- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahrüddin Muhammed b. Ömer. *el-Mahsûl*. thk. Taha Cabir Ulvânî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *el-Mealim fi ilmi usûl-i'l-fikh*. thk. Adil Ahmed-Ali Muhammed. Kahire: Müessesetü'l-Muhtar, 2004.
- Sadrüşşerîa, es-Sânî Ubeydullah b. Mes'ûd b. Tâcişşerîa Ömer b. Sadrişşerîa el-Evvel Ubeydullah b. Mahmûd el-Mahbûbî el-Buhârî. *et-Tavdih li halli ğavâmizi't-telkih (Taftâzânî'nin şerhu't-telvih'iyle birlikte)*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Sedad, Ali. *Mizânü'l-'ukûl fi'l-mantık ve'l-usûl*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1303/1935.
- Semerkandî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ebî Ahmed. *Mizânü'l-usûl*. nşr. Abdülmelik Abdurrahman es-Sa'dî. Bağdad: Dâru'l-Minhâc, 1407/1987.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Usûl*. nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1393/1973.
- Seyfüddîn Âmidî, Ebü'l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. thk. Abdürrezak Afîfî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, ts.
- Şâban, Zekiyyüddîn. *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-fikh)*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Şafîî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *er-Risale*. thk. Ahmet M. Şakir. Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Şâtîbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî. *el-Muvâfakât*. thk. Abdullah Dıraz. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1996.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddin Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ven-nihal*. thk. M. Abdulkadir. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2006.
- Şelebi, Muhammed Mustafa. *Ta'lîlü'l-ahkâm*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1401/1981.
- Şener, Mehmet. "Av (Fıkıh)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/102-104. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan. *el-Câmi's-sagir*. nşr. Mehmet Boynukalın Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1432/2011.
- Şücâüddin, Hibetullah b. Ahmed Türkistânî. *Şerhu'l-akaidi't-Tahâviyye*. thk. Cahdullah Bessam Salih. Ürdün: Dâru'n-Nûr, 2012.
- Teftâzânî, Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *Şerhu'l-makâsîd*. nşr. Abdurrahman Umeyre. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1409/1989.
- Teftâzânî, Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *Şerhu'l-akâid*. thk. Ahmet Umeyra. Beyrut: 1989.

- Tirmizî, Ebu İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmiu's-sahîh*. nşr. Muhammed Fuad Abd-
dubaki. Kahire: Dâru'l-Fıkr, 1382/1962.
- Topaloğlu, Bekir. *Kelam İlmi: Giriş*. İstanbul: Damla Yayınevi, 1993.
- Türcan, Talip. “Şeriat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 38/574-577. İstanbul:
TDV Yayınları, 2010.
- Türker, Ömer. “Tarif”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 40/28. İstanbul: TDV Ya-
yınları, 2011.
- Ünalın, Abdülkerim. “İslâm Hukukunda Gaibin/Mefkûdun Evlilik ve Miras Durumu”.
(Mukayeseli Olarak). *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/1 (2001), 110-148.
- Üzüm, İlyas. “Hüküm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 18/464-468. İstanbul: TDV
Yayınları, 1998.
- Yaran, Rahmi. “Keffaret”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 25/179-182. İstanbul:
TDV Yayınları, 2022.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Eş’ariyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 11/447-455. İs-
tanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Kelâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 25/194-19. İstanbul:
TDV Yayınları, 2022.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Vahiy”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 42/440-443. İstan-
bul: TDV Yayınları, 2012.
- Yıldız, Mustafa. *Endülüs'te Felsefe. Din ve Siyaset İlişkisi*. İstanbul: Ötüken, 2016.
- Zeydan, Abdülkerim. *el-Veciz fi usûli'l-fıkh*. çev. Ruhi Özcan. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fa-
kültesi Yayınları, 1993.